

Розділ V

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 154.4:351.745.5+158

Д. О. Александров

ДЕТЕРМІНІСТСЬКІ ЗАСАДИ ОСОБИСТІСНО-ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА ОВС

Проаналізовано актуальну проблему вивчення особистості правоохоронця в контексті психологічного змісту правоохоронної діяльності, який відображає засади діяльнісного підходу психології.

Ключові слова: детермінізм, особистість, діяльність, працівник органів внутрішніх справ.

Постановка проблеми. Як відомо, діяльнісний підхід набув поширення у вітчизняній психології у 70-х рр. минулого століття з праць О. М. Леонтьєва та його послідовників [7]. Відповідно до цього підходу базисом особистості людини є сукупність її суспільних за своєю природою ставлень до світу, яка реалізується у діяльності, точніше сукупністю різноманітних діяльностей особистості. Тому лише у процесі діяльності особистість стає суб'єктом пізнання та перетворення дійсності. Сукупність діяльностей, що реалізуються особистістю, створює широту зв'язків індивіда зі світом, з чого можна зробити висновки про індивідуальність працівника ОВС як неповторність процесу його соціалізації та професіоналізації.

Стан дослідження. Нині проблема особистісно-діяльнісного підходу є класичною у вітчизняній психологічній школі. У працях О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, і В. О. Татенко та С. Д. Максименко особистість досліджується у двох ракурсах особистісно-діяльнісної парадигми. Водночас ще недостатньо уваги приділяється аналізу особистості працівника ОВС в контексті діалектичного поєднання та взаємної детермінованості інтеріоризації і екстеріоризації індивіда та правоохоронної діяльності.

Метою статті є теоретичний аналіз і з'ясування специфіки співвіднесення діяльнісного та особистісного підходів до вивчення особистості працівника ОВС на засадах психологічного детермінізму.

Виклад основних положень. О. М. Леонтьєв наголошував, що не можна називати діяльністю будь-яку активність. Цим терміном слід

позначати лише такі процеси, які, актуалізуючи те або інше ставлення людини до світу, відповідають особливій її потребі [7, с. 51]. Діяльність на психологічному рівні є цілісною одиницею життя, опосередкованою психічним відображенням, реальна функція якої в тому, що орієнтує суб'єкта у світі. Іншими словами, діяльність – це не реакція і не сукупність реакцій, а система, що має певну будову, внутрішні переходи і перетворення та свій розвиток [7, с. 81–82].

Однак, у контексті про діяльнісний, неможливо оминати увагою особистісний підхід. У найширшому тлумаченні особистісний підхід розглядається як сукупність концептуальних уявлень, принципів, засад, орієнтацій та відповідних діагностичних засобів, які спрямовані на більш глибоке розуміння особистості «як такої». І на цих позиціях здійснюється розв'язання, зокрема, прикладних завдань дослідження особистості працівника ОВС.

Особистісний підхід у психології спирається на тезу, що кожна властивість у динамічному розвитку особистості повинна вивчатися з позиції цілісності. У зв'язку з цим, як зазначає Л. І. Божович, у межах окресленого підходу доцільно інтерпретувати розвиток особистості з урахуванням: а) вікових особливостей; б) чинників (детермінант); в) джерел; г) рушійних сил; г) закономірностей; д) структури; е) центральних вікових новоутворень [3].

Спираючись на наукові здобутки попередників, В. В. Рибалка [10] зазначає, що особистісний підхід має ґрунтуватися на цілісному науковому уявленні про особистість і концептуальному розумінні її психологічної структури, лише в контексті якої й доцільно розглядати психічні функції, якості, властивості людини у їх взаємозв'язку.

В руслі особистісного підходу, поряд з уявленням про феномен особистості працівника ОВС та її структури, виникає питання про методологію її прикладного психологічного вивчення. При цьому мається на увазі вивчення не окремих, хоча і важливих властивостей особистості, а їх ансамблю (від фр. ensemble – гармонійна цілісна сукупність), які чітко відображають тільки суттєві властивості, що зумовлюють неповторну сутність особистості. Прикладом такого підходу можуть бути дослідження властивостей особистості, віднесених у 80-роках ХХ ст. до так званої «Великої п'ятірки» (Big Five), та похідних від неї переліків якостей. Незважаючи на успішність цього проекту, проблема створення комплексної методики дослідження визначальних якостей та властивостей особистості, як і окремих професійно значущих психологічних якостей, й досі актуальна. І це через те, що відсутні концептуальні засади загальноприйнятої психологами структурної моделі особистості працівника ОВС. Зазначимо, що у вітчизняній школі юридичної психології

наявний певний консенсус, коли більшість науковців відштовхуються від моделі структури особистості, запропонованої К. К. Платоновим, створюючи професіограми правоохоронців. Однак це не перешкоджає їм обирати на власний розсуд відповідний діагностичний інструментарій структурних компонентів, унаслідок чого відбувається певна нестандартизованість одержаних результатів.

Загалом у особистісному підході дослідження правоохоронця провідними компонентами є його психофізіологічні та індивідуально-типологічні властивості. Враховуються індивідуальні особливості й інших якостей особистості (інтересів, спрямованості, інтелекту тощо) працівника ОВС, які значною мірою визначаються саме індивідуально-типологічними якостями нервової системи. Також не можна оминати увагою й інші біологічні компоненти (антропологічні, статеві, фізіологічні, вікові й інші якості індивіда), які не є власне психічними. Хоча певною мірою вони є успадкованими, але все одно, хоч і опосередковано, впливають на психічне.

Окрім того, особистісний підхід, досліджуючи «типове», намагається виявити «індивідуальне», аналізуючи не тільки конкретні структурні компоненти особистості, але й унікальні особливості соціалізації людини, адже сутність особистості не обмежується анатомо-фізіологічними, генетичними, спадковими задатками індивіда як представника біологічної популяції, а і соціальними, культурно-історичними, національними та іншими умовами становлення особистості в процесі соціалізації індивіда.

У сучасній психології через переважання в ній зовнішнього детермінізму генезис особистості визначається соціальними факторами, відтак закони соціогенезу вказують на залежність розвитку особистості від розвитку суспільства, до якого вона адаптується в процесі становлення. Саме ж становлення особистості в руслі цієї тенденції пов'язане з процесом інтеріоризації суспільних відносин, завдяки чому поняття «соціальна адаптація» конкретизується як: «перетворення суспільних мотивів в особистісні» (Л. І. Божович, П. М. Якобсон); «засвоєння суспільного досвіду» (О. О. Бодальов, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов); «оволодіння нормами, зразками та еталонами суспільства» (М. І. Бобнева, М. І. Воловікова, Л. І. Рувінський, В. Е. Чудновський); «входження у соціальне середовище та інтеграція в ньому» (О. Г. Асмолов, А. В. Петровський).

У найзагальнішому сенсі інтеріоризація розуміється як формування внутрішніх структур людської психіки в процесі засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, адже, як зазначав Л. С. Виготський, будь-яка функція психіки первинно створюється як зовнішня, соціальна форма спілкування між людьми, як трудова або інша діяльність, і

лише потім, в результаті інтеріоризації, стає компонентом психіки людини [4, с. 198–199]. У контексті нашого дослідження особистості працівника ОВС варто зауважити про його професійну інтеріоризацію, яка полягає у формуванні структури особистості правоохоронця на основі розвитку професійно значущих особистісних якостей в процесі засвоєння діяльності.

В іншому ракурсі становлення особистості під час її адаптації наголошується на активності особистості та особливій ролі свідомості в цьому процесі, водночас наголошується на постулаті рівноцінності зовнішньої і внутрішньої детермінації (самодетермінації). Отже, поняття «соціальна адаптація», як показник розвитку особистості, проявляється у: «здатності до соціальної активності як самоактивності» (М. Й. Боришевський, В. І. Слободчиков, Т. С. Яценко), «визначенні суспільного способу життя і способів індивідуальної реалізації себе» (С. Л. Рубінштейн, Г. С. Костюк); «накопиченні нових суспільних можливостей та індивідуальних потенціалів» (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, О. В. Брушлінський); «зміні потенційного та змістовного, актуального» (Т. І. Артем'єва, В. Г. Асєєв); «сходженні до морально-духовного і набутті персонального» (І. Д. Бєх, Б. С. Братусь, В. П. Зінченко, М. В. Савчин).

У таких ракурсах розвиток особистості працівника ОВС, як суб'єкта власної психічної активності, нами розглядається в єдності з індивідуальним психічним, завдяки чому неповторна потенція буття людини знаходиться в ній самій, а її розвиток визначається на основі уявлень про самоактивність під час самоактуалізації. Відтак такий внутрішній потенціал особистості виконує роль регулятивного початку її соціалізації та професійної адаптації. Тут слід звернутись до концепції З. С. Карпенка, В. О. Татенка та Т. М. Титаренка [5; 12; 13], згідно з якою особистість є відповідальною за своє власне становлення і функціонування, чим ставить в основу розвитку саму себе як цінність вищого порядку. В сучасній традиції особистісного підходу властивості індивіда у єдності з соціальністю визначають, з одного боку, – типовість, а з іншого, – своєрідну неповторність індивідуальності.

Пояснення цього потребує інтеграції індивідуально-психологічного та соціально-психологічних підходів до вивчення структури особистості правоохоронця, на чому наголошують такі провідні науковці, як Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, В. С. Мерлін, В. О. Моляко, В. В. Рибалка, В. М. Русалов та багато інших вітчизняних і зарубіжних дослідників.

За соціально-психологічного підходу важливе значення надається соціальній ситуації формування та прояву особистості на всіх етапах динаміки її розвитку, адже особистість є відкритою системою,

яка розвивається та змінюється [2]. Певною мірою таку динаміку можна тлумачити як «самодіяльність» або «життетворчість» (Б. Г. Ананьєв, Л. Ф. Бурлачук, Є. І. Головаха, В. М. Дружинін, О. О. Кронік, П. В. Лушин, С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко), генетичного та вчинкового підходів.

Динамічність становлення психічних властивостей особистості в межах індивідуально-психологічного та соціально-психологічного підходів, як зазначає В. В. Рибалка, потребує конкретизації саме вікового аспекту, інакше вони залишатимуться абстрактними узагальненнями, чи формально-логічно виведеними елементами структури особистості [10]. Б. Г. Ананьєв, розглядаючи процес індивідуального розвитку людини, визначав його як онтогенез із закладеною в ньому генетичною програмою, причому розвиток різних систем і їхніх регуляторів у ході онтогенезу відбувається нерівномірно [1].

З огляду на вікові детермінанти становлення особистості, Л. С. Виготський звертався переважно до дитинства і підліткового періодів, надаючи особливого значення переходам від одного вікового етапу до іншого, кожному з яких властиві специфічні психічні структурні новоутворення [4]. Цю ж позицію ми знаходимо й у роботах інших дослідників, в яких переважна увага надається виділенню та опису психологічної сутності змін, що відбуваються в періоди по дорослішання упродовж життєвого шляху людини. Зокрема, Ш. Бюлеру [14] розробив теорію розвитку особистості на концептуальних засадах інтенціональності, на підставі чого виокремив п'ять основних фаз життєвого циклу:

1 фаза (від 1 до 15 років) – характеризується відсутністю життєвих цілей. Людина живе тільки сьогоднішнім, не дбає про майбутнє.

2 фаза (15–24 років) – характеризується усвідомленням потреб, можливостей і напрямів розвитку.

3 фаза (25–45 років) – характеризується постановкою чітких цілей у професійній кар'єрі та особистому житті.

4 фаза (46–65 років) – характеризується ревізією професійних і особистих цілей з оцінкою досягнень у професійній кар'єрі, здоров'ї та сімейному благополуччі.

5 фаза (66–70 років) – характеризується зниженням активності із досягнення цілей, поставлених у попередні періоди, і пошуком сенсу прожитого.

Такий підхід урахування вікової динаміки становлення особистості надзвичайно актуальний для аналізу всього періоду життя, за переходу людини від дитинства до дорослості, входження в соціум як повноцінного суб'єкта власної життєдіяльності, періоду свідомого створення власної індивідуальності (або «індивідуалізації», за В. А. Петровським).

Це можна пояснити тим, що особистості правоохоронця, яка в постійній динаміці, притаманні певні рівні розвитку психічних властивостей та здібностей, а відтак й неповторний профіль самого процесу розвитку. Іншими словами, неповторність становлення особистості працівника ОВС відбувається на тлі єдності її соціальності та індивідуальності, що визначає динаміку розвитку в процесі соціалізації, як індивідуальної адаптації до умов професійної діяльності. Ми наголошуємо на цьому аспекті проблеми, зважаючи на те, що, аналізуючи особистість працівника ОВС, ми завжди маємо враховувати вікові особливості, і не тільки фізичного віку, але й інтелектуального та психологічного.

Отже, інтеграція індивідуально-психологічного та соціально-психологічного підходів передбачає, що системоутворювальним фактором досліджень особистості правоохоронця виступає синтетичне, цілісне уявлення про неї та її структуру. Так, Б. Ф. Ломов [8] зазначав, що особистість об'єктивно виступає в різноманітних системних різновекторних якостей, провідною з яких є суб'єктність, тобто здатність виступати творцем своєї історії. Принципового ж значення набуває те, що особистість розглядається психологами як динамічне утворення, в якому стабільність поєднується з безупинними змінами і перетвореннями. Характерні індивіду риси, стани та властивості мають динамічний характер через їхній розвиток, і трансформуються на відповідних етапах у якісні перетворення структурних компонентів особистості. Це визначатиме необхідність застосування лонгітюдного методу дослідження динамічних особливостей особистості за організації експериментального вивчення особистості працівника ОВС.

Завдяки такому погляду особистісний підхід насичується і набуває більш змістовного структурованого змісту, що визначає перспективну стратегію вивчення особистості правоохоронця в контексті особистісно-діяльнісного підходу. Тим паче, що, мовлячи про плюралістичність підходів сучасної психології, наявна тенденція переходу від суто діяльнісного чи особистісного підходу до їхнього синтезу у вигляді особистісно-діяльнісного підходу, який підтверджується у конкретних емпіричних дослідженнях і безпосередньо у практиці психологів різних сфер.

Відтак передбачувана особистісним і системно-психологічним підходами розробка концептуальної моделі психологічної структури особистості правоохоронця потребує класифікації її елементів на основі використання суттєвих ознак. Застосування таких базових параметрів дозволяє розробити низку взаємопов'язаних характеристик різних рівнів особистості працівника ОВС, які в подальшому можуть бути поступово конкретизовані, розпочинаючи з найбільш узагальненої

категорії особистості правоохоронця, завершуючи окремими її компонентами, через які вона відображається як інтегративна система.

Наступним кроком дослідження особистості працівника ОВС та її структурних компонентів є зосередження на детерміністських позиціях, згідно з якими розгляд змін психічних якостей особистості має системну природу. Отже, йдеться саме про аналіз системної детермінації, що охоплює визначення всього різноманіття вищезазначених зв'язків і відносин структур психіки із зовнішніми обставинами тієї ж самої правоохоронної діяльності.

Проблема з'ясування механізмів детермінації змін особистості еволюціонувала в напрямі від лінійного детермінізму до системного. Так, уявлення про реактивну і пасивну природу людини лежать в основі теорій, орієнтованих на механістичну, лінійну детермінацію розвитку психіки і психічних явищ, тому найбільше повно лінійний детермінізм представлений у концепціях ортодоксального біхевіоризму, згідно з якими будь-яка зміна поведінки, а отже і подальша інтеріоризація її результатів, мають своєю причиною цілком визначені зовнішні фактори – стимули.

І це не дивно, адже ще І. М. Сеченов вважав, що зовнішні чинники впливають лише опосередковано через психологічні характеристики людини, які поряд із зовнішніми обставинами є провідними факторами змін [11].

Тому в контексті детерміністської концепції дослідження особистості працівника ОВС не можна припускати лінійного механіцизму. На цьому наголошував Б. Г. Ананьєв, коли відносив до детермінант індивідуального розвитку умови існування в середовищі і характер виховання і діяльності людини. Відтак зміни, що відбуваються на особистісному рівні, розглядаються ним як трансформації форм зв'язку психічних властивостей індивіда із суспільним цілим, як спосіб освоєння системи людських відносин у спілкуванні та професійній діяльності [2, с. 64–65].

Доречно зазначити, що така інтеріоризація й визначає індивідуальну адаптивність людини в процесі її становлення як особистості під час соціалізації. Подібна ідея опосередкування зовнішніх впливів сукупністю внутрішніх причин ґрунтується на принципі активності психіки як альтернативі принципу реактивності, на чому наголошував й Г. С. Костюк [6].

Загалом принцип активності розроблявся переважно у вітчизняній психології, і у його зміст включені положення про активність психічного відображення, результати якого опосередковують діяльність та поведінку суб'єкта. Розглядаючи різні внутрішні психологічні детермінанти такого опосередкування, О. Г. Асмолов, О. В. Брушлінський, П. Я. Гальперін, О. М. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн, Д. М. Узнадзе та інші науковці дослі-

джували пізнавальні процеси, емоційні стани, установки, мотивацію, цінності та багато інших психічних феноменів, які визначають вибірковість і спрямованість активності (поведінки та діяльності) суб'єкта.

Так, зокрема, Б. Ф. Ломов обґрунтував принцип зміни детермінант розвитку, відповідно до якого властива раннім стадіям онтогенезу провідна роль біологічних чинників поступово змінюється домінуванням соціальних факторів. Зазначаючи, що психологічні якості особистості формуються, розвиваються і виявляються в процесі діяльності і спілкування, Б. Ф. Ломов [9] наголошує на їхній приналежності суб'єкту, як суспільному індивіду, при тому, що детерміністське розуміння психічних явищ не зводиться до пояснення ефектів, які виникають у цей момент і в зазначених умовах під впливом конкретних локальних, епізодичних взаємодій, а переломлюються через набутий досвід. Детерміністський підхід потребує вивчення розвитку сукупної системи взаємопов'язаних явищ, у процесі якого виникають якісно нові властивості й особистості правоохоронця.

Висновки. У контексті дослідження особистості правоохоронця його соціальна та професійна інтеріоризація набувають актуалізації спершу у професійній адаптації, за успішного перебігу якого, на основі відповідних особистісних змін, формується така професійно значуща риса, як професійна адаптивність. Пропонуємо таке визначення: *особистість правоохоронця – це соціалізований та професійно адаптований активний носій свідомості, інтеріоризований у правоохоронній діяльності*. Професійна інтеріоризація передбачає відповідну професійну спрямованість та адаптованість, як особистісні якості.

Подальшими перспективами досліджень є аналіз структури особистості правоохоронця на загальнопсихологічних засадах детермінізму у руслі особистісного підходу, з урахуванням специфіки правоохоронної діяльності. Детермінізм передбачає два ракурси: а) роль психологічних якостей, що визначають адаптацію у професію під час інтеріоризації відповідних відносин притаманних діяльності; б) вплив умов діяльності на подальші трансформації особистості правоохоронця.

1. Ананьев Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта труда / Б. Г. Ананьев // Человек и общество. – Вып. 2. – Л.: ЛГУ, 1967. – 249 с.

2. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2 т. – М., 1980. – Т. I.

3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М.: Педагогика, 1968. – 468 с.

4. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – М., 1960.

5. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості / З. С. Карпенко. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 216 с.

6. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1979.
8. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984.
9. Ломов Б. Ф. Научно-технический прогресс и средства умственного развития человека / Б. Ф. Ломов // Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. – М.: Педагогика, 1991. – С. 129–156.
10. Рибалка В. В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників / В. В. Рибалка. – К.: Деміург, 1998. – 160 с.
11. Сеченов И. М. Физиология нервной системы. Избранные труды. Выпуск 1; под ред. К. М. Быкова / И. М. Сеченов, И. П. Павлов, Н. Е. Введенский. – М.: Государственное издательство медицинской литературы, 1952.
12. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма у сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії; заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 316–358.
13. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і поза межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
14. Bühler Ch. Basic theoretical concepts of humanistic psychology / Ch. Bühler. – Amer. Psychol., 1971, v. 26, No. 4.

Александров Д. А. Детерминистские основы личностно-деятельностного подхода к изучению личности сотрудника ОВД

Статья посвящена актуальной проблеме анализа личности сотрудника органов внутренних дел в контексте психологического содержания правоохранительной деятельности, который отражает принципы деятельностного подхода психологии. Целью теоретического анализа является выяснение специфики соотношения деятельностного и личностного подходов к изучению личности сотрудника ОВД на основе психологического детерминизма.

Ключевые слова: детерминизм, личность, деятельность, сотрудник органов внутренних дел.

Aleksandrov D. O. Deterministic principles of personal-activity approach to the study of personality of law enforcement worker

The article deals with the analysis of the actual problem in the context of the individual police officer in the Law Enforcement psychological content that reflects the principles of the activity approach psychology. The purpose of the theoretical analysis is to identify the specific correlation of activity and personal approaches to the study of personality of employee of internal affairs bodies on the basis of psychological determinism.

Key words: determinism, personality, activity, employee of bodies of internal affairs.

Стаття надійшла 28 жовтня 2013 р.